

OSMANLIDA GAYRİMÜSLİM NÜFUSU VE YERLEŞİMİ: 19. YÜZYILDA AYINTAB ÖRNEĞİ

ENVER DEMİR*

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin farklı toplumların birlikte yaşama kültürüne olan katkısı Türk ve dünya tarihi açısından önem taşımaktadır. Osmanlı Devleti altı asrı aşan bir sürede, üç kıtaya yayılmış bir coğrafyada Müslüman ana unsurun yanı sıra çeşitli ırk, din, dil ve örf âdete sahip unsurları ahenkle bir arada tutmayı başarmıştır. Osmanlı Devleti'nin diğer şehirlerinde olduğu gibi Gaziantep'te de aynı şehri paylaşan Müslüman, Yahudi ve Hristiyan topluluklar, inanç ve insani münasebetler bakımından birbiriyle irtibatlı, iç içe geçmiş bir hayat yaşamışlardır. Mekân olarak Gaziantep ili ile sınırlandırılan ve bu coğrafyada yaşayan gayrimüslimlerin demografik yönlerini inceleyen bu çalışmamız Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimlerin nüfus ve yerleşimi ile ilgili bilgiye katkı sağlayacaktır.

ANAHTAR KELİMELER: Osmanlı, Ayıntab, gayrimüslim, Ermeni, Yahudi

ABSTRACT

The contribution of the Ottoman Empire to the culture of coexistence of different communities is important in terms of Turkish and World history. In a period exceeding six centuries and a geographical region spreading over three continents, the Ottoman Empire, managed to harmoniously retain various elements of diverse races, religions, languages and custom together with the main elements of Muslim community. As in other cities of the Ottoman Empire, Muslims, Jews and Christian communities in Gaziantep have lived a connected and interconnected life in terms of belief and human relations. Our study which is limited to the province of Gaziantep, and examines the

* Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, MEB Öğretmen, Gaziantep/demirenver74@gmail.com, 0505 7266419.

Bu makale Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi Enver Demir tarafından Prof Dr. Zeynel Özlü danışmanlığında hazırlanmakta olan "Osmanlı Toplumunda Gayrimüslimler Gaziantep (Ayıntab) Örneği (1785-1864)" adlı doktora tezinin bir bölümüdür.

Received on/Makale gönderim tarihi: October 25, 2018 / 25 Ekim 2018

Accepted on/Makale kabul tarihi: November 26, 2018 / 26 Kasım 2018

demographic characteristics of non-Muslims living in this area, will contribute to the knowledge on the demography and the settlement characteristics of non-Muslims in the Ottoman Empire.

KEYWORDS: Ottoman, Ayıntab, non-Muslim, Armenian, Jewish

GİRİŞ

Altı asrı aşan bir sürede, üç kıtaya yayılmış bir coğrafyada, Müslüman ana unsurun yanı sıra çeşitli ırk, din, dil ve örf âdete sahip unsurları ahenkle bir arada tutmayı başaran Osmanlı Devleti'nin, insanlığın birlikte yaşama kültürüne olan katkısı, Türk ve dünya tarihi açısından önem taşımaktadır. Osmanlı Devleti'nin birçok etnik ve dini unsuru bir arada tutmayı başaran kentlerinden olan Ayıntab'ta da Müslüman ahalinin yanı sıra Antep'te gayrimüslim (zimmi) unsurların varlığına rastlanmaktadır. Demografik özellikler açısından bünyesinde çeşitli yapıları barındıran Ayıntab'da, yüzyıllardır farklı dini zümreler, aynı mahallelerde, aynı sokakta, birbirine bitişik evlerde, aynı avluda, handa ve işyerlerinde, aynı çarşılar ve pazarlarda bir arada yaşamanın en güzel örneklerini sergilemişlerdir. Bu bağlamda çalışmamızda Ayıntab kentinde yaşamış olan gayrimüslimlerin demografik durumunun yanı sıra nüfusun dini ve etnik yapısı ve kente yerleşme durumu (hangi mahallelerde meskûn oldukları) hakkında bilgiler verilecektir.

Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimler hakkında genel yargılara sahip olmak, Osmanlı kentlerinde yapılacak olan bölgesel çalışmalarla mümkün hale gelecektir. Bu bakımdan, farklı dini toplulukların bir arada yaşamış olduğu kent olan Ayıntab ile sınırlandırılmış olan bu çalışmanın, Osmanlı genelindeki gayrimüslim toplumunu anlamaya katkı sağlayacağı muhakkaktır. Bu çalışmanın veri dayanağının 19. yüzyılın bir kesiti için rakamları sunma ile sınırlı olduğunu belirtmek isteriz. Bu bakımdan özelde Ayıntab gayrimüslimlerini konu alan çalışmamız genelde Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimlerin toplum hayatına ışık tutacaktır.

Ayıntab Nüfusunun Dini ve Etnik Yapısı

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere tanıdığı muhtariyet, belli bir nüfusa sahip din ve mezhep mensuplarının, zamanla otonom gruplara dönüşmesine ve "millet sistemi" adı altında teşkilatlanmasına olanak sağlamıştır (Aydın, t.y). Bu topraklarda, inanç ve insani münasebetler bakımından yüzyıllardır Müslüman halk ile irtibatlı, iç içe geçmiş dostane bir hayat yaşayan Ayıntab gayrimüslimleri (Yahudi ve Ermeni), bu sayede uzun bir dönem, kentin tarihine ve kültürüne katkı sağlamıştır.

Osmanlı Devleti'ndeki dini çeşitliliğin, uygulamış olduğu dini hoşgörü politikasının somut bir sonucu olduğunu belirten Aktürk, Osmanlının, muasırı olan İngiltere, Fransa, İtalya, İspanya, Belçika, Portekiz ve Rus devletleri gibi Avrupa'daki Batı Hristiyan devletleri ile karşılaştırıldığında, Osmanlı Devleti'nin farklı din gruplarının bir arada yaşadığı demografi yapısı ile çok daha çeşitli nüfus yapısına sahip olduğunu ifade etmiştir (Aktürk, 2010).

Osmanlı Devleti'nin en büyük vilayetlerinden olan Halep'in 1890'lı yıllarda 106.313 olan nüfusunun yaklaşık $\frac{1}{4}$ 'ünü gayrimüslimler oluşturmaktaydı (Müslüman:74.184, Hristiyan: 22.763, Yahudi: 9366 (Levy, 1994), toplam nüfus:106.313). İlerleyen dönemlerde artan nüfus karşısında da bu oranın bozulmadığı gözlenmiştir. Nitekim 1906 tarihli Halep Salnamesine (139 Numaralı AŞS; Eroğlu, Babuçoğlu ve diğerleri, 2007;Baştürk, t.y.) **göre** toplam 116.247 olan Halep şehrinin nüfusunun 80.383'ü Müslümanlar oluşturmaktaydı (Tutar, 2010).

Gayrimüslim tebaa içerisinde Ermeniler'in yanı sıra Ortodoks ve Katolik Rumlar, Süryaniler, Museviler ve Kıptiler de yer aldığı Ayıntab şehrinin (Canbakal, 2009) 18. Yüzyılın ilk yarısındaki tahmini nüfusu 17.000-20.000 civarındadır. 18. Yüzyıl şehir nüfusunun belirlenmesinde cizye ve bac-ı hamr (içki vergisi) gibi diğer vergi kayıtları rol oynamıştır (Çınar, 2000). Elde edilen bu verilere göre Antep şehrinde büyük çoğunluğunun Ermenilerin oluşturduğu, gayrimüslim nüfusunda, 16. Yüzyılın son çeyreğinden 18. Yüzyılın başlarına kadar yaklaşık altı kat artış görülmüştür ve 18. Yüzyıl nüfusunun yaklaşık olarak % 10' unun gayrimüslimler oluşturmaktadır (Çınar, 2000).

1831 yılında Osmanlı sınırlarının büyük bir bölümünde yapılan nüfus sayımına ait kayıtlarda (Kartal, 1943) ve ilgili döneme dair temettü kayıtlarında Antep şehrine dair bir kayda rastlanmamıştır (Toprak, 2016). Kesin bir sayı vermek mümkün olmamakla birlikte, yabancı kaynaklarda (Charles Issawi) 1830-1840 yılları arasında, şehrin nüfusunun 20.000 olduğu belirtilmektedir. 1887-1888 yıllarında, şehrin nüfusu 26.000'i Müslüman olmak üzere toplam 42.000 kişidir. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise bu sayı 30.000'i Müslüman, 43.000 kişidir (Çınar, 2000; Shaw ve Shaw, 2002).

Ayıntab kazası'nın 1309 (1891-1892), 1310 (1892-1893), 1313 (1895-1896), 1317 (1899-1900), 1318 (1900-1901), 1320 (1902-1903), 1322 (1904-1905) ve 1324 (1906-1907) yıllarındaki ayrıntılı nüfus cetvelleri şu şekildedir:

Tablo 1: Ayıntab Kazasının 1309 (1891-1892) Yılı Nüfus Cetveli

Topluluklar	İnas (Kız)	Zükür (Erkek)	Toplam
İslam	31.716	33.682	65.398
Ermeni (Katolik)	147	160	307
Ermeni (Gregoryen)	5.654	6.049	11.703
Ermeni (Protestan)	1.606	1.712	3.318
Yahudi	350	364	714
Toplam	39.473	41.967	81.440

Kaynak: Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, 1309 (1891-1892), s. 121.

Tablo 2: Ayıntab Kazasının 1310 (1892-1893) Yılı Nüfus Cetveli

Topluluklar	İnas (Kız)	Zükür (Erkek)	Toplam
İslam	33.445	34.568	68.013
Ermeni (Katolik)	159	170	329
Ermeni (Gregoryen)	5.514	6.019	11.533
Ermeni (Protestan)	1.723	1.805	3.528
Yahudi	260	327	587
Toplam	41.101	42.889	83.990

Kaynak: Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, 1310 (1892-1893), s. 190.

Tablo 3: Ayıntab Kazasının 1313 (1895-1896) Yılı Nüfus Cetveli

Topluluklar	İnas (Kız)	Zükür (Erkek)	Toplam
İslam	33.445	34.568	68.013
Ermeni (Katolik)	159	170	329
Ermeni (Gregoryen)	5.514	6.019	11.533
Ermeni (Protestan)	1.723	1.805	3.528
Yahudi	360	372	732
Toplam	41.201	42.934	84.135

Kaynak: Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, 1313 (1895-1896), s. 187.

Tablo 4: Ayıntab Kazasının 1317 (1899-1900) Yılı Nüfus Cetveli

Topluluklar	İnas (Kız)	Zükür (Erkek)	Toplam
İslam	33.336	34.178	67.514
Ermeni (Katolik)	166	168	334
Ermeni (Gregoryen)	6.821	5.968	12.789
Ermeni (Protestan)	1.843	1.843	3.686
Yahudi	370	360	730
Toplam	42.536	42.517	85.053

Kaynak: Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, 1317 (1899-1900), s. 207.

Tablo 5: Ayıntab Kazasının 1318 (1900-1901) Yılı Nüfus Cetveli

Topluluklar	İnas (Kız)	Zükür (Erkek)	Toplam
İslam	34.239	34.292	68.531
Ermeni (Katolik)	184	199	383
Ermeni (Gregoryen)	6.084	6.258	12.342
Ermeni (Protestan)	1.908	1.858	3.766
Latin	29	40	69
Kıpti	40	43	83
Yahudi	372	342	714

Kaynak: Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, 1318 (1900-1901), s. 222.

Tablo 6: Ayıntab Kazasının 1320 (1902-1903) Yılı Nüfus Cetveli

Topluluklar	İnas (Kız)	Zükür (Erkek)	Toplam
İslam	35.160	33.745	68.905
Ermeni	6.317	5.604	11.921
Ermeni (Katolik)	186	158	344
Ermeni (Protestan)	2.008	1.937	3.945
Latin	29	79	108
Yahudi	383	376	759
Toplam	44.083	41.899	85.982

Kaynak: Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, 1320 (1902-1903), s. 248.

Tablo 7: Ayıntab Kazasının 1322 (1904-1905) Yılı Nüfus Cetveli

Topluluklar	İnas (Kız)	Zükür (Erkek)	Toplam
İslam	32.569	37.351	69.920
Rum (Ortodoks)	27	27	54
Ermeni (Katolik)	268	209	477
Ermeni (Gregoryen)	6.500	7.402	13.902
Latin	148	188	336
Süryani	5	4	9
Ermeni (Protestan)	2.222	2.362	4.584
Yahudi	332	364	696
Kıpti	-	16	16
Toplam	42.071	47.923	89.994

Kaynak: Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, 1322 (1904-1905), s. 250.

Tablo 8: Ayıntab Kazasının 1324 (1906-1907) Yılı Nüfus Cetveli

Topluluklar	İnas (Kız)	Zükür (Erkek)	Toplam
İslam	32.337	37.144	69.481
Rum (Ortodoks)	27	27	54
Ermeni (Gregoryen)	6560	7377	13.937
Ermeni (Protestan)	2230	2347	4577
Ermeni (Katolik)	264	206	470
Yahudi	322	353	675
Latin	148	188	336
Süryani	5	4	9
Ecnebi	11	12	23
Yabancı	414	412	826
Toplam	42.348	48.100	90.448

Kaynak: Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, 1324 (1906-1907), s. 243.

Birinci Dünya Harbi öncesinde yaklaşık 80.000 olan Antep nüfusunun 35.000'inin Ermeni olduğu belirtilmiştir. Bu dönemde Orul'daki Ermeni hane sayısı 40-50 civarındadır (Gesar, 2015;Shemanovian, 2016).

Müslüman Nüfus

İncelediğimiz dönemde Ayıntab'da asli nüfus Müslümanlardan oluşmaktaydı. Şehir ve köylere dağılmış olarak yaşayan Müslüman ahali, yaşayışı, ilişkileri ve geçim kaynakları bakımından birbirinden ayrılmaktadır.

Bu dönemde şehirde yaşayan Müslümanları genel olarak iki gurupta toplamak mümkündür. Birinci grup vali, defterdar, mütesellim, ayan, kadı, imam ve müftü gibi geçimini devlet hazinesinden sağlayanlardır. İkinci grup ise geçimini sanat, ticaret ve çiftçilik gibi uğraşlardan sağlayan kişilerdir.

Gayrimüslim Nüfus

Osmanlı hâkimiyeti altındaki topraklar, etnik kökenleri, dinleri, dilleri ve gelenek-görenekleri birbirinden farklı birçok halkı bünyesinde barındırıyordu. Balkanlar ve Ege adalarında yaşayanların çoğunluğunu Müslüman olmayan halklar oluştururken Anadolu'da Müslümanlar çoğunluktaydı. Anadolu'da bulunan gayrimüslim halklar asıl olarak Ortodoks ve Gregoryen mezheplerine bağlı Hristiyanlar ile Yahudilerden oluşmaktaydı. Ermenilerin büyük bir kısmı Gregoryen mezhebine dâhildi. Devlet, toplumsal yaşamı İslam dini esasları çerçevesinde düzenlerken etnik ve dini çeşitliliği de dikkate almıştı. Müslüman olmayan gruplara, geleneksel cemaat yapılarını sürdürmelerine imkân tanıyan geniş bir özerklik vermişti (Soykan, 2000).

İlgili dönemde Ayıntab'da üç gayrimüslim cemaat karşımıza çıkmaktadır. Bu cemaatler nüfus çokluğuna göre sıralanacak olduğunda, en fazla nüfusu sahip olan Ermenileri Yahudiler takip eder. Rum nüfusuna ise yok denecek kadar az rastlanmıştır (Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, 1324 (1906-1907)).

Sicillerde, Müslüman ile gayrimüslimlerin farklı tanımlar kullanılarak kayda geçirildiği görülmüştür. Müslümanlar için kullanılan oğlu-kızı anlamındaki "bin ve bint" ifadeleri, gayrimüslimlerde "veled" (142 Numaralı AŞŞ; 134 Numaralı AŞŞ; 143 Numaralı AŞŞ), olarak veya Ermeni ve Yahudi şeklinde aidiyeti belirtilerek kullanılmış, yine ölmüş Müslümanlar için kullanılan "vefat eden", "fevt olan", ifadelerin yerine gayrimüslimlerde "mürd ve helak" (143 Numaralı AŞŞ) tabirleri kullanılmıştır. Yine gayrimüslimlerin oturduğu mahalleler için "hayik-i zimmiyan" (142 Numaralı AŞŞ) tabirinin kullanıldığı görülmüştür.

Rumlar

Osmanlıda Rum milleti, Yunan, Bulgar, Sırp, Makedon ve Arnavut kökenli insanları içermekteydi (Aktürk, 2010). Osmanlı egemenliğinde yaşayan en kalabalık ve en ayrıcalıklı bir yapıya sahip olan bu azınlık grubun, Osmanlı Devleti'nde diğer milletlere göre önceliğe sahip olduğu belgeler ile da tasdik olunmuştur. 1699 yılında Rumlarla Yahudiler arasında çıkan protokoldeki anlaşmazlık sonucunda padişah tarafından İstanbul kadısına yazılan fermanda Fatih Dönemi'nden beri protokolde, önce Rumların daha sonra

Yahudilerin geldiği belirtilmiştir.

Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilmesi ile batıya doğru göç eden Anadolu'daki Rum nüfusunda büyük bir azalma görülmüş, Rum nüfusu daha çok Balkanlar ile İstanbul'da yoğunlaşmıştır. Rumların İstanbul ve çevresinde yoğun olarak bulunmalarında bu şehrin ticari konumu da etkili olmuştur. Nitekim Osmanlı Devleti'nde uluslararası ticarete en etkin olan azınlık Rumlardı. 18. Yüzyıldan itibaren, ticari faaliyetleri sonucu zenginleşen tüccarlarının, kiliselerinin ve Avrupalı devletlerin etkisiyle örgütlenen Rumlar'ın bağımsızlık hareketi II. Mahmut zamanında fiiliyata dökülmüş sonrasında imzalanan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla da Osmanlı tebaası olan birçok Rum Avrupalı devletlerin himayesi altına girme ve bu yolla bir dokunulmazlık elde etmek istemişlerdir. Bu noktada milliyetçilik akımının etkisiyle yabancı devletlerin himayesine giren cemaat okulları, Batılı devletlerin Osmanlı'nın iç işlerine karışmasını kolaylaştırmış, 19. Yüzyılın sonlarından itibaren ise Etnik-i Eteryay Cemiyeti bu okullardaki etkinliğini arttırmıştır (Kaya, 2005).

Çalışma alanımız olan Ayıntab kentinde Rum nüfusun oldukça az olduğu görülmektedir. Sadece 1324 (1906-1907) tarihli Halep Salnamesinde rastladığımız kadarıyla, Ayıntab'daki Ortodoks Rumların sayısı 27' si kız 27'si erkek olmak üzere toplam 54 olarak belirtilmiştir (Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, 1324 (1906-1907)).

Ermeniler

Türklerin Anadolu'yu fethi sırasında Bizans Devleti'nin baskılarından bıkan Ermeniler Selçuklu ve Osmanlı idaresinde dini inanç ve ibadet serbestiyesi içerisinde yaşamışlardır. Devlet içerisinde "millet-i sadıka" diye adlandırılan bu grup, toplumda farklı ticaret ve sanat dallarıyla uğraştıkları gibi devletin her kademesinde memurluk hatta nâzırlık (Dadyan, 2011) görevinde bulunmuşlardır (Tekin, 2014). Ermeni Artin, Karabet ve Agob Ağa'nın Ayıntab İdare ve Dava Meclisi'nde görev aldıkları görülmektedir (Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, 1284(1867-1868)). Yine İdare Meclisi'nde Nerses Ağa (Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, 1286(1869-1870)), Sandık Emmini olarak Ohannes Efendi (Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, 1286(1869-1870)), Mukavelat Muharreri Agop Efendi (Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, 1305 (1887-1888)) ve Bidayet mahkemesinde başkâtip olan Refik Yorgaki Efendi (Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, 1310 (1892-1893)) bu örneklerdendir.

Ünler Ermenilerle ilgili şu bilgileri verir: *"Dünya Savaşından evvel Gaziantep 83 bin nüfuslu bir şehirdi. Bu nüfusun % 43 ünü yani yaklaşık olarak 35.000' ini Ermeniler teşkil ediyordu. Şehir halkının çoğunluğu ile*

köyler halkının bütünü Türk idi. Sayısı 200' ü geçen köylerden yalnız Orul köyünde birkaç hane Ermeni vardı. Gavurköyü (Şimdiki Türkyurdu) denilen küçük köyün tamamı Ermeni idi. Gaziantep Ermenileri bütünü ile Türk harsını benimsemişlerdi. Adetleri, görenekleri, dilleri Türklerin aynı idi. Hepsi Antep şivesiyle Türkçe konuşurdu. Konuşurken bir Ermeni'yi bir Türk'ten ayırmak mümkün değil gibiydi. Ancak Türkler «Ağam», Ermeniler «Gülüm» diye hitap ederler idi. Hiçbir Ermeni Ermenice bilmezdi. Kiliselerinde bile ibadetlerini, âyinlerini vaazlarını, Türkçe yaparlardı. Yeni terimler bulacak kadar Türkçeyi benimsemişlerdi. Örneğin: Amerikan Hastanesi'ndeki Amerikalı hemşirelere İngilizce "Miss" sözü karşılığı olarak «Kız hanım» derlerdi. Amerikan kolejlerinin kuruluşundan, 1876 tarihinden sonradır ki koleje devam eden Ermeni gençleri Ermeniceyi öğrenmişlerdir. Amerikan Koleji, Ermenilere Ermeniceyi öğretmekten başka milliyet duygusunu ve Türk düşmanlığını da aşmıştır. Kolej idaresinin bu alanda izlediği kötü yol Antep Ermenilerinin felâketine sebep olmuş, devlete karşı giriştikleri ayaklanmalar sonunda Ermeniler Türk topraklarından atılmak suretiyle hıyanetlerinin cezasını bulmuşlardır" (Ünler, 1969; Moltke, 1969).

Yahudiler (Museviler)

15. yüzyılın sonlarında İspanya ve Portekiz'den kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınan Museviler, Sefarad Yahudilerinden gelirler. Dinsel, dilsel ve etnik bakımdan farklılıklar gösteren bu grup, Osmanlı ülkesine göç ederek gelmiş olmaları nedeniyle Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler kurmaya özen göstermiştir. 1848 yılında İsrail Devleti'nin kurulması ile bu bölgeye yapılan göçler neticesinde topraklarımızdaki Yahudi nüfusunda azalma görülmüştür (Oran, 2004).

Yahudiler, asırlarca farklı devletlerin himayesinde yaşamış olmalarına rağmen öz benliklerinden ve kültürlerinden taviz vermemeleri nedeniyle Avrupa devletlerinden göç etmek zorunda kalmışlardır (Vahapoğlu, 1990). İbrahim peygamberin sürülerini sağdığı yer olarak bilinen Halep şehri (Amabile ve Tosatti, 2015; Gülyüz, 2012), XII. asırda Yahudi nüfusunun yoğun olarak yaşadığı şehirlerden birisi olmuştur. Bu dönemde Halep'te 5.000 Yahudi'nin yaşadığı bilinmektedir (Aslantaş, 2009).

Hristiyanlar, Avrupalı devletler tarafından bağımsızlık mücadelesi yolunda desteklenirken, Tanzimat'la birlikte kendilerine verilen dini hürriyet ve diğer haklardan tatmin olan Yahudiler, bu haklarını Müslüman grubun gözünden uzakta, yaşamlarını dini bir grup olarak sessizce kullandılar. 1839 Tanzimat Fermanı ile birlikte Yahudilerin hak ve hürriyetlerinde daha önceki dönemlerle kıyaslanamayacak şekilde fark edilir bir gelişme olmuştur. Abdülmecid'in 1840 yılında Yahudilerin haklarını Gülhane Hattı Hümayunu'na göre teyit

eden fermanının ardından, 1841’de, Yahudi hahambaşına Kudüs’te resmi statü verilerek, Yahudi topluluğu üzerinde yetki tanındı. Yine aynı yıl çıkarılan bir diğer fermanla Yahudilerin kamu yönetimindeki konumlarının korunacağı belirtildi.

Antep Yahudilerinin nereden ve ne zaman Antep’e geldiklerine dair kesin bilgi olmamakla birlikte Halep’ten geldikleri yönünde bir düşünce hâkimdir. Nitekim Antep Yahudilerinin Halep Hahambaşılığına bağlı olduğu bilinmektedir (Yakar ve Pusat, 2014; Gülerüz, 2012).

Antep Yahudileri ile ilgili Şer’iye Sicillerinde tespit edilen kayıtlar bize tafsilatlı bilgi vermemektedir. Nitekim ilgili sicillerden de Ayıntab’daki Yahudi sayısının fazla olmadığını anlamaktayız (143 Numaralı ASŞ). Bu bakımdan Antep Yahudileriyle ilgili bilgileri, Naim Avigdor Gülerüz (2012)’ün “Gaziantep Yahudileri Jews Of Gaziantep (Antap)” adlı eserinden, ilgili döneme ait araştırma eserlerden ve yer yer saygıdeğer Antepli şahsiyetlerin kaleme almış olduğu hatırat türü eserlerden yola çıkarak ortaya koymaya çalışacağız. Gülerüz, 16. Asırda Antep’te bir Yahudi cemaatinin varlığına şu delilleri getirir: “1539’da Antep Sancağında Şehreküstü Camii Külliyesi içinde yer alan hamamın işletilmesi için açılan ihaleyi Yahudi İshak Efendi kazanır. Ancak Müslüman ahalinin Cami külliyesine dâhil bir hamamın bir Yahudi tarafından işletilmesinin doğru olmadığını yolundaki itirazı üzerine Antep kadısı cemaatin hassasiyetini dikkate alarak, ihaleyi iptal eder. Ne var ki bu duruma çok üzülen ve bir Osmanlı tebaası olarak haksızlığa uğradığını düşünen İshak Efendi’nin şikâyet ettiği müftü, kadıyı haksız bulur. Maraş Beylerinin başkanlığında toplanan Paşalar Divanı da müftünün kararını onaylayınca İshak Efendi hamamı işletmeye başlar” (Gülerüz, 2012).

Ayıntab’da Gayrimüslimlerin Yaşadığı Mahalleler

Osmanlı mülkî, beledî ve adlî teşkilatının ilk basamağını oluşturan mahalle devletin koymuş olduğu bazı kurallar ve halkın geleneklerine göre şekillenmiş olan şehirdeki en küçük sosyal ve fiziki bir birimdir (Kıvrım, 2009). Bölgedeki büyüme ve gelişme düzeyinin göstergesi olarak karşımıza çıkan mahalleler, kent tarihi yazımında dikkate alınması gereken unsurlardandır (Özlü, 2008) . Ergenç mahalleyi “Birbirini tamamlayan, bir ölçüde birbirlerinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşan topluluk” olarak tanımlar (Ergenç, 1984).

İslam hukukunda Müslümanlarla gayrimüslimlerin bir arada oturmalarını yasaklayan bir hükmün olmadığına vurgu yapan Kenanoğlu, Kur’an-ı Kerim’de ve Peygamber efendimizin uygulamalarında da böyle bir yasağın söz konusu olmadığını belirterek, bu uygulamaların şer’i olmaktan ziyade örfî karakterli olduğundan ve toplumda sosyolojik şartlar sonucu

meydana geldiğinden bahseder (Kenanoğlu, 2004).

Osmanlı şehirlerinde dini grupların aynı mahallelerde yaşamaları kural olmayıp gruplar, farklı dini toplulukların yanı sıra Müslümanlarla da bir arada yaşamışlardır. Bu durum, mahallenin ortak yaşam alanı olarak algılanmasından kaynaklanmaktadır (Kıvrım, 2009).

Osmanlı döneminde Halep'te kendi dini makamları tarafından yönetilen mahallerde XIX. yüzyılda gruplaşmaların belirginleşmesi sonucunda Müslümanlar ve Yahudilerin belirli semtlerde toplanmışlardır. Bu dini homojenleşme neticesinde, zimmiler sağlam bir örgütlenmeye sahip semtler oluşturmuşlardır (Raymond, 1995).

Osmanlı'da olduğu gibi Ayıntab'da da mahalleler cami, kilise ve havra gibi ibadet yerlerinin etrafında örgütlenmiş yerleşimler olduğu için Mahalle-i Ermeniyan gibi isimlerle dinsel olarak tanımlanmıştır (Lewis, 1996). XVI. yüzyılda Anteb'de bulunan 29 mahalleden sadece birisinin gayrimüslim (Ermeni) mahallesi olduğu belirtilmektedir (Mortan ve Arolat, 2009; Akis, 2008). Osmanlı mahallelerindeki etnik farklılaşmanın XVI. yüzyıla kadar sürdüğünü ifade eden Ergenç, bu dönemden itibaren dini grupların aralarında sınır olmaksızın, bir arada yaşadıklarını belirtmiştir (Çiftçi, 2000). XVII. yüzyıla geldiğinde, Müslümanlar ile gayrimüslimlerin bir arada yaşadıkları mahallelerin ortaya çıkmasıyla birlikte Şhreküstü civarında bulunan Ermeniyan Mahallesi küçülerek zamanla yok olurken, din temelinde adlandırılmış olmalarına rağmen, karışık bir nüfusa sahip olan Hayik Zimmiyan ve Hayik Müslüman mahalleleri ortaya çıkmıştır (Canbakal, 2009; Göğüş, 1997; Ercan, 1986). Kazıcı, Müslümanlara gayrimüslimlerin yüzyıllarca barış içinde yaşamalarının, İslami anlayışın bir sonucu olarak ortaya çıkan Osmanlı hoşgörüsü sayesinde mümkün olduğunu belirtir (Kazıcı, 2002).

İlgili dönemde ise çalışma alanımız olan Ayıntab'da farklı dini zümrelerin aynı mahallelerde yaşadıkları tespit edilmiştir. Gerek aynı gerekse mahallelerde aynı sokakta, birbirine bitişik evlerde, aynı avluda, handa ve işyerlerinde, aynı çarşılarda ve pazarlarda bir arada yaşamının en güzel örneklerini sergilemişlerdir.

Klasik kent modeli özelliklerini yansıtan Ayıntab, kale etrafında inşa edilen evlerin oluşturduğu mahallelerle şekillenmiştir (Yıldırım, 2012). 17. yüzyılda Ayıntab'da tüm evlerden su geçtiğini ve her evde bahçe, havuz ve çeşme olduğundan bahseden Evliya Çelebi (Zillioğlu, 1996), bu dönemde Ayıntab şehrinin 32 mahalle ve 8067 toprak evden ibaret olduğunu belirtir (Yıldırım, 2012).

Ayıntab'da 1697 yılında 45 olan mahalle sayısı (Canbakal, 2009; Yıldırım,

2012)18. yüzyılın ilk yarısında 50'nin üzerine çıkmış, bu dönemde yeni kurulan mahallelere “yakını” anlamına gelen “kurb” kelimesi eklenmek suretiyle, yeni kurulan bu mahallelere en yakındaki mahalle ile aynı ismi verilmiştir (Yıldırım, 2012;Çınar, 2000).

Zamanla yeni mahallelerin eklendiği şehir 19. yüzyıla gelinceye kadar inşa edilen cami, medrese, tekke, zaviyeler, hanlar ve bedestenlerle, şehrin fiziki yapısına yön vermiştir. Tanzimat'la birlikte kendini gösteren Batılı kent anlayışının, Antep şehrinde de etkili olmasıyla, yüzyılın sonlarına doğru eski yerleşim yerleri yenilenme aşamasına girmiştir (Yıldırım, 2012). 19. yüzyılın ortalarından itibaren yayılan, büyüme dalgasının etkisiyle, şehirdeki mahalle sayısı 1892 yılında 82' yi bulmuştur (Güzelbey, 1970; Salname-i Vilayeti Halep, Ayıntab Kazası, 1310/1892-93). Ayıntab şehrinin, 19. yüzyılın son çeyreğinde, Osmanlı kozmopolit sosyal yapısının güzel bir örneğini sergilediğini vurgu yapan Yıldırım, bu dönemde Ayıntab şehrinin 80' den fazla mahallesinde farklı millet ve mezhebe mensup Osmanlı tebaasının bir arada yaşadığını belirtmiştir (Yıldırım, 2012). Bu yüzyılda, Müslüman ahali ile aynı sokakları paylaşan gayrimüslimlerin ev kültürü Müslümanlarınkinden farklı olmayıp özellikle varlıklı gayrimüslim ailelerin, yörenin üslubuna uygun evler yaptırdıkları görülmüştür (Faroqhi, 2000).

20. yüzyılda yaşanan kentleşmenin etkisiyle eski mahalleler, yerini dar sokaklara ve sokağın iki tarafındaki binaları birleştiren kemerli geçitlere (kabaltı) bırakmıştır. Nitekim Kale ve Kürdtepe mevkiinde başından sonuna kadar üstü örtülü sokaklardan bahsedilmektedir. Yine diğer sokakların her iki tarafına ustalıkla yapılmış, düz damlı, eyvanlı avluları olan ve bu yönüyle kente medeni bir görüntü veren, kireçtaşı evler yer almaktadır (Canbakal, 2009).

Mağmumi, 19 yy. sonlarında kenti şöyle tanımlar: “Sokakları darca olmakla beraber mükemmel parke usulü kaldırımla döşenmiş ve ortalarına suların akması için taştan oluklar yapılmıştır. Tenzîfât şâyân-ı memnûniyet ve numûne-i imtisâl olacak bir sûrette olup çarşı ve meydan ve en dar sokağından muzahrafât değil toz ve çamurdan bile eser yoktur. Hele kasabanın cihet-i garbiyesine doğru geniş caddeler güşâdiyle tarafeyne fenerler dikilmekte ve Avrupakâri sayfiyeler yapılmakta idi” (Mağmumi, 2010).

1920-1921'li yıllarda Ayıntab temelde iki büyük mahalleye ayrılmaktaydı. Bunlar, Türk Mahallesi ve onun batısında yer alan Ermeni mahallesiydi. Bu iki mahalle “Transversal” olarak adlandırılan uzun bir cadde ile birbirinden ayrılmaktaydı. Türk şehrinin kuzeyi ve kuzeybatısında yüksekte yer alırken Ermeni yerleşiminde Amerikan Hastanesi, Katolik ve Protestan okulların yanı sıra kiliseler yer almaktaydı (Shemavonian, 2016). Bkz. Harita 1.

İncelediğimiz dönemde Antep şehir merkezindeki mahallelerin

birçoğunda sadece Müslümanlar yerleşmiş iken bazı mahallelerde farklı unsurların bir arada yaşadıkları görülmüştür. İncelediğimiz döneme ait Ayıntab sicillerinde gayrimüslimlerin yaşamış olduğu mahalleler şunlardır:

Tablo 9: Ayıntab'da Gayrimüslimlerin Yaşadığı Mahalleler

Akyol	Hayik Baba	Kurb-ı Zincirli
Ali Nacar	Hayik Müselman	Mağarabaşı
Amu	İbni Eyüp	Seng-i Hoşkadem
Arasa	İbn-i Kör	Seng-i Nakkaş
Bey	Kanalıcı	Seng-i Tavil
Bostancı	Kayacık	Şehreküstü
Bozok	Kilise	Tarla-ı Cedit
Çukur	Kozanlı	Tarla-yı Atik
Eblehân	Kurb-ı Bey	Tıslaki
Ehl-i cefa	Kurb-ı Kozanlı	
Hayık-ı Zımmiyan	Kurb-ı Molla Ahmed	

Yukarıda tabloda çalışma alanımızla ilgili olan dönemde, Müslim ve gayrimüslim halkın bir arada meskûn ettiklerine dair kayıtların bulunduğu mahalleler verilmiştir. Çalışma dönemimizle ilgili sicil kayıtlarından ve arşiv belgelerine bakılacak olduğunda, Ayıntab'da gayrimüslim halk, kentin farklı mahallelerine dağılmış, kimi zaman da Müslümanlarla komşu olarak yaşamış olsalar da ilgili dönemde mahalleleri Müslim-gayrimüslim mahalleleri gibi bir ayrıma tabi tutmak mümkün gözükmemektedir. Ancak bu dönemde gayrimüslimlerin toplu olarak bazı mahallelerde kümelendiklerini söyleyebiliriz. Örneğin Ermeniler Bey ve Kayacık gibi mahallelerde daha fazla bir nüfusa sahip olurken Yahudiler, Düğmeci (Dökmeci) Mahallesi'nde daha fazla meskûn olmuşlardır.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin birçok etnik ve dini unsuru bir arada tutmayı başaran kentlerinden olan Ayıntab'ta, farklı dini zümreler, yüzyıllardır aynı mahallelerde, aynı sokakta, birbirine bitişik evlerde, aynı avluda, handa ve işyerlerinde, aynı çarşılarda ve pazarlarda bir arada yaşamının en güzel örneklerini sergilemişlerdir.

İnanç ve insani münasebetler bakımından yüzyıllardır Müslüman halk ile irtibatlı, iç içe geçmiş dostane bir hayat yaşayan Ayıntab gayrimüslimleri, Osmanlı Devleti'nin uygulamış olduğu dini hoşgörü politikası sayesinde uzun

bir dönem, kentin tarihine ve kültürüne katkı sağlamıştır.

Büyük çoğunluğunun Ermenilerin oluşturduğu, Ayıntab gayrimüslim nüfusunda, 16. Yüzyılın son çeyreğinden 18. yüzyılın başlarına kadar yaklaşık altı kat artış görülmüştür ve gayrimüslimler, 18. Yüzyıla gelindiğinde nüfusunun yaklaşık % 10' unu oluşturmuştur. Gayrimüslim tebaa içerisinde Ermeniler'in yanı sıra Ortodoks ve Katolik Rumlar, Süryaniler, Museviler ve Kiptiler de yer aldığı Ayıntab'ın 18. yüzyılın ilk yarısındaki tahmini nüfusu 17.000-20.000 civarındadır. 1830-1840 yılları arasında, kentin nüfusunun 20.000 olduğu belirtilmektedir. 1887-1888 yıllarında, kentin nüfusu 26.000'i Müslüman olmak üzere toplam 42.000 kişidir. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise bu sayı 30.000'i Müslüman, 43.000 kişiye ulaşacaktır. Birinci Dünya Harbi öncesinde yaklaşık 80.000 olan Ayıntab nüfusunun 35.000'inin Ermeni olduğu belirtilmiştir.

19. yüzyılda Ayıntab'da üç gayrimüslim cemaat karşımıza çıkmaktadır. En fazla nüfusu sahip olan Ermenileri, Yahudiler takip eder. Rum nüfusuna ise yok denecek kadar azdır. Sadece 1324 (1906-1907) tarihli Halep Salnamesinde Ayıntab'daki Ortodoks Rumların sayısı 27' si kız 27'si erkek olmak üzere toplam 54'tür. Toplumda Müslümanlardan sonra en fazla sayıya sahip olan Ermeniler, kentte farklı ticaret ve sanat dallarıyla uğraştıkları gibi devletin farklı kademelerinde yer almışlardır. Yahudilerin ise nereden ve ne zaman Ayıntab'a geldiklerine dair kesin bilgi olmamakla birlikte Halep'ten geldikleri yönünde bir düşünce hâkimdir. Nitekim Ayıntab Yahudilerinin Halep Hahambaşılığına bağlı olduğu bilinmektedir. Salnamelerde Ayıntab'daki Yahudi sayısı ortalama 700 olarak verilmiştir. Nitekim sicillerden de Ayıntab'daki Yahudi sayısının fazla olmadığını anlamaktayız.

Kentinin mahallelerinde Müslüman ahali ile aynı sokakları paylaşan gayrimüslimlerin konut kültürü Müslümanlarınkinden farklı değildir.

Ayıntab kent merkezindeki mahallelerin birçoğunda sadece Müslümanlar yerleşmiş iken bazı mahallelerde farklı unsurların bir arada yaşadıkları görülmüştür. 19. Yüzyıla gelindiğinde Ayıntab'da gayrimüslim halk, kentin farklı mahallelerine dağılmış, kimi zaman da Müslümanlarla komşu olarak yaşamış olsalar da ilgili dönemde mahalleleri Müslim-gayrimüslim mahalleleri gibi bir ayrıma tabi tutmak mümkün gözükmemektedir. Ancak bu dönemde gayrimüslimlerin toplu olarak bazı mahallelerde kümelenediklerini söyleyebiliriz. Örneğin Ermeniler Bey ve Kayacık gibi mahallelerde daha fazla bir nüfusa sahip olurken Yahudiler, Dügmece Mahallesi'nde daha fazla meskûn olmuşlardır.

EK A**Fotoğraf 1: 1900'lerin Başında Antep**

Kaynak: <https://gaiadergi.com>

Fotoğraf 2: Ayıntab'da Yıkılmış Ermeni Evlerinin Olduğu Bir Sokak

Kaynak: Frank Wagner Peers, *Photographs of Turkey 1919-1920*, Fine Arts Library Special Collections.

Fotoğraf 3: Tipik Bir Ayıntab Sokağı

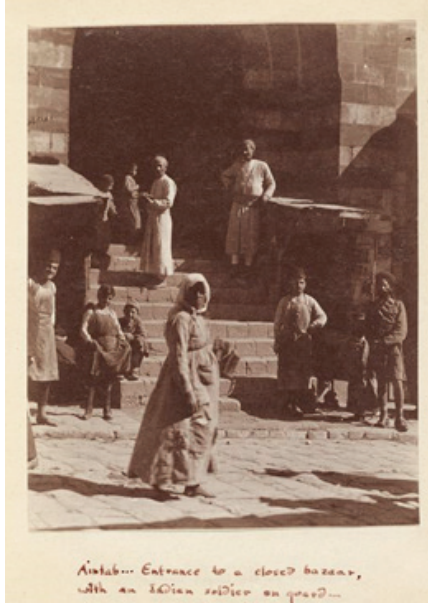
Kaynak: Frank Wagner Peers, *Photographs of Turkey 1919-1920*, Fine Arts Library Special Collections.

Fotoğraf 4: Çatıya Kiremit Döşeyen Ermeni Kadınlar

Kaynak: Frank Wagner Peers, *Photographs of Turkey 1919-1920*, Fine Arts Library Special Collections

Fotoğraf 5: Kapısında Bir Hint Askerinin Nöbet Tuttuğu Kapalı Çarşı (Zincirli Bedesten-Ayıntab)

Kaynak: Frank Wagner Peers, *Photographs of Turkey 1919-1920*, Fine Arts Library Special Collections.

Fotoğraf 6: Ayıntab'da Düğmecî Mahallesi Karahoca Sokakta yer alan Bir Yahudi Evi

Harita 1: 1920 Yılında Ayıntab

1-Hacı Baba Birlikleri 2- Spahi Çiftliği (Fransız Askeri Kampı) 3- Havaalanı 4-Latin kilisesi 5- Amerikan Hastanesi 6- Kale 7- Konak 8- Mardin Birlikleri.

Kaynak : Jénie SHEMAVONIAN, *a.g.e.*, s. 51

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

134 Numaralı AŞŞ.

142 Numaralı AŞŞ.

143 Numaralı AŞŞ.

143 Numaralı AŞŞ.

144 Numaralı AŞŞ.

Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, 1284 (1867-1868).

Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, 1285 (1868-1869).

Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, 1286 (1869-1870).

Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, 1287 (1870-1871).

Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, 1305 (1887-1888).

Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, 1309 (1891-1892).

Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, 1310 (1892-1893).

Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, 1313 (1895-1896).

Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, 1317 (1899-1900).

Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, 1318 (1900-1901).

- Salname-i Vilayet-i Halep*, Ayıntab Kazası, 1320 (1902-1903).
Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, 1322 (1904-1905).
Salname-i Vilayet-i Halep, Ayıntab Kazası, 1324 (1906-1907).

Diğer Kaynaklar

- Akis, M. (2008). *Buhran Döneminde Antep'te Sosyal Hayat (1572-1606)*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Aktürk, Ş. (2010). Osmanlı Devleti'nde Dini Çeşitlilik: Farklı Olan Neydi?. *Doğubatu Dergisi*, Ankara, 51, 133-158.
- Amabile, F. & Tosatti, M. (2015). *Halep'in Baronları* (Y. Gürlek, Çev.). İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Aslantaş, N. (2009). İslam Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Aydın, M. A.(t.y). Osmanlıda Hukuk, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. IRCICA, 424.
- Baştürk, S. (t.y), XIX. Yüzyılın Sonlarında Halep Vilayetinde Ermeni Nüfus. *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, TTK Yayınları, VII, 195-204.
- Canbakal, H. (2009). *17. Yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çınar, H. (2000). *18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayıntab Şehri'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı.
- Çiftçi, Ç. (2000). XIX. Yüzyılda Gaziantep Kent Merkezinde Sosyal Donatımlar ve Bugünkü Durumu. *Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu*, 295-315, Gaziantep.
- Dadyan, S. (1986). *Osmanlı'nın Gayrimüslim Tarihinden Notlar*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Ercan, Y. (1986). Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin Kazandığı Statü-Tanzimat'a Kadar. *Ermeni Olayları Sempozyumu*, 79-87, Van.
- Ergenç, Ö. (1984). *Osmanlı Şehrindeki Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine*. Osmanlı Araştırmaları IV. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Eroğlu C., Babuçoğlu M.,& vd. (2007). *Osmanlı Vilayet Salmamelerinde Halep*. 19. Ankara: Global Strateji Enstitüsü Yayınları.
- Faroqhi, S. (2000). *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam* (E. Kılıç, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt yayınları.
- Gesar, A. (2015). *Antep'in Varoluş Mücadelesi* (Ü. Kurt ve M. Uçaner, Çev.). İstanbul: Belge Yayınları.
- Göğüş, M. O. (1997). İlk İnsanlardan Bugüne Çeşitli Yönleriyle Gaziantep. Gaziantep: Cihan Ofset.
- Güleriüz, N. A. (2012). *Gaziantep Yahudileri: Jews Of Gaziantep (Antap)*. İstanbul: Gözlem Yayınları.

- Güzelbey, C. C. (1970). Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicillerinden Örnekler. *GKD*, 12.
- Karal, E. Z. (1943). *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*. Ankara.
- Kaya, Ö. (2005). *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Kazıcı, Z. (2002). Osmanlılarda Hoşgörü. *Türkler*, C. X, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 221-232.
- Kenanoğlu, M. M. (2004). *Osmanlı Millet Sistemi, Mit ve Gerçekler*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Kıvrım, İ. (2009). Osmanlı Mahallesinde Gündelik Hayat (17.Yüzyılda Gaziantep Örneği). *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8, 231-255.
- Levy, A. (1994). *The Jews Of The Ottoman Empire*. Princeton NJ: Darwin Press.
- Lewis, B. (1996). *İslam Dünyasında Yahudiler* (B. S. Şener, Çev.). Ankara: İmge Yayıncılık.
- Mağmûmî, Ş. (2010). *Anadolu ve Suriye'de Seyahat Hatıraları* (N. H. Polat, Haz.). Ankara: Cedit Neşriyat.
- Moltke, H. V. (1969). *Moltke'nin Türkiye Mektupları* (H. Örs, Çev.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Oran, B. (2004). *Türkiye'de Azınlıklar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mortan, K. & Arolat, O. S. (2009). *Gaziantep Ekonomisine Bakış*. İstanbul: Heyamola Yayınları.
- Özcan, B. (2014). Osmanlı Devleti ve Ermeni Teşekkürnâmeleri. *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C. IV., 127-148, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özlu, Z. (2008). *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Karadeniz'de Bir Kıyı Kenti Akçakoca*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Peers, F. W. (t.y). *Photographs of Turkey 1919-1920*, Fine Arts Library Special Collections.
- Raymond, A. (1995). *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri* (A. Berktaş, Çev.), İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayını.
- Shaw S. & Shaw, E. K.(2002). *History Of The Ottoman Empire And Modern Turkey II*, Cambridge University Press.
- Shemavonian, J. (2016). *Yabancıların Gözünde Doğu (Papaz Şarponun Günlüğü-Bir Tanıklıktan Daha Fazlası 1915-1923)*, Orientalistique Fakülte Öğrencileri İçin El Kitabı. Erivan: Erivan Üniversitesi Basımevi.
- Soykan, T. T. (2014). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler*. İstanbul: Ütopya Kitabevi.
- Tekin, R. (2014). *İstanbul'da Gayrimüslimlerin Gündelik Yaşamı (1520-1670)*. Ankara : Birleşik Yayınları.
- Toprak, S. V. (2016). 1835/1836 Tarihli Nüfus Defterine Göre Hısnımansur Kazası Nüfus Yapısı ve Gayrimüslim Nüfusun Şehrin Ekonomik Yapısındaki Yeri. *Mediterranean Journal of Humanities*, 2, 443-458.
- Tutar, A. (2010). XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Halep Şehrinin Kültürel Yapısı, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 3221-3232.

- Ünler, A. N. (1969). *Türkün Kurtuluş Savaşında Gaziantep Savunması*. İstanbul: Kardeşler Matbaacılık.
- Vahapoğlu, M. H. (1990). *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Yakar, H. İ. & Pusat, Ü. G. (2014). *Antep Savunması Askeri İaşe Defterleri-Açlığın Günlüğü*. Gaziantep : Şehitkâmil Belediyesi Kültür Yayınları.
- Yıldırım, M. A. (2012). XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Ayntab'ın Sosyal ve Ekonomik Durumundan Bir Kesit. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 1205-1225.
- Zillioğlu, M. (1996). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. İstanbul, C. IX.
- <https://gaiadergi.com> Erişim Tarihi: 23.12.2017